

Shu'ayyah Biography and the Need for its Correction

Mokhtar Komaily*

Abstract

One of the most important Persian biographical works is Shu'ayyah Biography of Mohammad Hossein Sha'a Shirazi (Shua'a al-Mulk) which is written in Qajar dynasty in Shiraz in 1942. Shu'ayyah Biography includes biography and sample poems of 150 poets that the author has seen or heard them from 1941 to 1951. This biographical work was edited and revised by Mahmoud Tavousi, and was published by the Persian Foundation in 2001. The question of the present article is to what extent the correction of this biographical work is scientific, critical, and valid? Investigations show that the edited and revised text of Shu'ayyah Biography is full of errors. Three major reasons can be made to correct the mistakes in the revised text: choosing a wrong method, ethical correction, and bad reading. Contrary to the general correction principle, the editor is confined to a handwritten version of the Faculty of Literature of University of Tehran, which is late, and ignored the handwritten version of the Malek National Library, which is a more appropriate measure. Due to the fact that Shu'ayyah Biography is the most important work of Shua'a al-Mulk and has significant historical, social, and linguistic advantages, criticism needs to be made and its edited text should be available to the scholars and enthusiasts of the ancient Persian language.

Introduction

There are several notes written in the Qajar era in Shiraz, the most important of which are Mir'at al-Fasahah, Dar al-Alam of Shiraz Ontology, and the multiple ontology of Muhammad Hossein Shua' (Shua'a al-Mulk). Mohammad Hossein Shua'i (1250-1322 AH) is one of the most famous poets of this era who authored biographies including Shakaristan Parsi, Ash'a al-Shua'ie, and Shua'ia Ontology which are historically and socially important. From a literary point of view, the significance of this ontology is to include biographies and examples of poets not mentioned elsewhere. Its linguistic significance is that some of the local words of Shirazi dialect or other dialects in Fars province have been recorded, such as the word 'Khin', meaning "blood" in the present Luri dialect in Fars. It also reflects the social situation of Shiraz in the Qajar era more or less.

---

* Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Vali-e-Asr University, Rafsanjan, Iran

To date, the Shu'ayyah Ontology has been edited and published only once. Mahmoud Tavousi edited this work and published it in 2001 by the Persian Studies Foundation. There are slips in Tavousi's edition, so that in some cases it is not possible to understand the meaning of many of the verses. In this study, we examined the reasons for the errors and misunderstandings of this text and some of its verses.

Material & Methods

In recovering the correct face of some incorrect words in the text of Shu'ayyah Ontology edited by Tavousi, another manuscript of this work, kept at the National Library of Tehran with No. 3839, has been overlooked. Therefore, our research method in this paper was to compare the printed texts of Shu'ayyah Ontology edited by Tavousi with the same manuscripts in the existing manuscripts of this work, preserved in the Library of the Faculty of Literature of Tehran University with No. 305 and National Library of Tehran with No. 3839.

Discussion of Result & Conclusion

From the comparison of the printed text of Shu'ayyah Ontology to Tavousi's edition with the manuscript, we conclude that the three factors caused much lucidity in the printed text. The first factor is related to the methodology of the text correction technique.

In contrast to the general rule of thumb, only one manuscript, the manuscript of the Faculty of Literature of the University of Tehran, was available. He has recorded them correctly. Another contributor to the misalignment of the printed text was the misinterpretation of the listener, many words in the manuscript used by the editor were properly recorded but the editor misread them. The third unintelligible factor in some of the texts of the printed text was the editor's moral editions.

The editor deliberately has altered some of the vulgar words without any reference, for example, in the personal parody of Christ, but the correction has changed the word to 'Soul' without a hint. Data and bits make sense. The result of the argument is that, due to the inaccuracy of many of the passages, it is necessary this biography to be re-edited and published using the manuscript of the Malek National Library.

Keywords

Criticism, Correction, Correction method, Shu'ayyah Biography, Shua'a al-Mulk.

References

- The Holy Quran.
- Afshar, I., Pajouh, M. T., Hojjati, M. B., & Monzavi, A. (1975). *List of Manuscripts of National Library of Iran*. Tehran: University of Tehran Press.
- Behroozi, A. (1969). *Shiraz and Kazerouni Words and Parables*. Shiraz: Fars Cultural and Art Directorate Publications.

- Brown, E. (Ed.) (2003). *Samarqandi's Tazkarat al-Shu'ara*. Tehran: Asatir Publication.
- Danesh Pajouh, M. T. (1962). *List of manuscripts of the Library of the Faculty of Literature*. Ali Asghar Hekmat's Waqf Collection. Tehran: University of Tehran Press.
- Dehkhoda, A. A. (1998). *Dehkhoda Dictionary*. Mohammad Moein & Seyed Jafar Shahidi (Eds.). Tehran: Dehkhoda Dictionary.
- Dehkhoda, A. A. (2007). *Proverbs*. Tehran: Amir Kabir Publication.
- Dehkhoda, A. A. (2007). *Proverbs*. Fourteenth Edition, Tehran: Amir Kabir Publication.
- Firouzabadi, M. Y. (2003). *Al-Qamus al-Muhit, Adad, va Taghdim*. Beirut: Dar al-Ihya al-Turath al-Arabi.
- Fotouhi, M. (2008). *Theory of literary history*. Tehran: Sokhan Publication.
- Foroutan, A. R. (2013). Criticism on Multi-Card Printing. *Literature Month Book*, 72, 61-70.
- Golmohammadi, H. (Ed.) (1989). *Shater Abbas's diwan of poetry*. Tehran: Knowledge Generation Publishing and Training Institute.
- Ibn al-Batta (n.d.). *Lassan al-Arab, Ayatollah Al-Qaeda*. Al-Amin Muhammad Abdul Wahhab and Mohammed al-Sadiq al-Obaidi & Al-Jazeera al-Khamis (Eds.). Beirut: Dar al-Ihya al-Turath al-Arabi.
- Khosravani Shariati, S. M., Adibalaf Moghaddam, H., Modarresi, S. H., Hutakani, A., & Ershad Sarabi, A. (2010). *Qur'anic Dictionary*. Third Edition. Mashhad: Department of Culture and Literature of Islamic Research Foundation.
- Nafisi, A. A. (n.d.). *Nafisi dictionary*, Volume One, Tehran: Khayyam Bookstore.
- Rastegar Fassaei, M. (Ed.) (1996). *Poets of Dar al-Alam Shiraz*. Shiraz: Shiraz University Press.
- Rastegar Fassaei, M. (Ed.) (1998). *Persian ontology*. Tehran: Amir Kabir Publication.
- Roknzadeh Adamit, M. H. (1959). *Fars scientists and lecturers*, Volume II, Tehran: Islamia and Khayyam Bookstores.
- Roknzadeh Adamit, M. H. (1960). *Fars scientists and lecturers*, Volume III. Tehran: Islamia and Khayyam Bookstores.
- Sajjadi, Z. (Ed.) (1979). *The Diwan, with a comparison to the earliest manuscripts, corrections, introduction, and interpretations*. Tehran: Zavvar Publications.
- Shua, M. H. (2001). *Shua'ia Ontology*. Dr. Mahmoud Tavousi (Ed.). Shiraz: Foundation of Farsiology.
- Shua, M. H. (2015). *Fars Shekarestan Ontology*. Abdul Rasul Foroutan (Ed.). Qom: Assembly of Islamic Reserves.
- Shua, M. H. (n.d.). *Shua'ia Ontology*. The manuscript belonging the Faculty of Literature, University of Tehran, No. 305, reserved in the Library and Documentation Center of the University of Tehran.

- Shua, M. H. (n.d). *Shua'ia Ontology*. The manuscript belonging to the National Library of Tehran, No. 3839.
- Tavousi, M. (Ed.) (1992). *Mir'at al-Fahdah*. Shiraz: Navid Shiraz.
- Zarinkub, A. (1996). *On the past Iranian literature*, Tehran: Al-Hadi International Publications.
- Zarqani, S. M. (2009). *Iranian literary history and the Persian language territory*. Tehran: Sokhan Publication.

فصل‌نامه متن‌شناسی ادب فارسی (علمی- پژوهشی)
معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان
سال پنجاه و ششم، دوره جدید، سال دوازدهم
شماره اول (پیاپی ۴۵)، بهار ۱۳۹۹، صص ۷۳-۹۴
تاریخ وصول: ۱۳۹۷/۱۲/۱۲، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۴/۱۱

تذکره شعاعیه و ضرورت تصحیح دوباره آن

مختار کمیلی *

چکیده

تذکره شعاعیه اثر محمدحسین شعاع شیرازی (شعاع‌الملک) یکی از تذکره‌های مهم فارسی است که در دوره قاجار و در سال ۱۳۲۱ هجری در شیراز تألیف شده است. تذکره شعاعیه دربردارنده شرح حال و نمونه اشعار صد و پنج شاعر است که مؤلف در فاصله زمانی ۱۳۰۰-۱۳۲۰ آنها را دیده و یا از زبانشان شعری شنیده است. محمود طاووسی این تذکره را تصحیح و بنیاد فارس‌شناسی در سال ۱۳۸۰ آن را منتشر کرد. پرسش این پژوهش این است که تصحیح نامبرده تا چه اندازه علمی و انتقادی و معتبر است. بررسی نگارنده نشان می‌دهد متن تصحیح‌شده سرشار از غلط است. از سه علت اصلی برای راه‌یافتن لغزش‌ها به متن مصحح می‌توان نام برد: انتخاب روش نادرست، تصحیح اخلاقی، بدخوانی. مصحح برخلاف قاعده کلی تصحیح، تنها به یک دست‌نویس، نسخه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، بسنده کرده که نسخه‌ای مؤخر است و از دست‌نویس کتابخانه ملی ملک چشم پوشیده است که اقدم و اصح است. افزون‌بر این، در مواردی واژه‌ها بد خوانده شده یا کلمات به سبب رعایت نکات اخلاقی به‌طور عمدی دگرگون شده است. تذکره شعاعیه مهم‌ترین تألیف شعاع‌الملک است و فواید تاریخی، اجتماعی، ادبی و زبانی درخور توجهی دارد؛ به همین سبب بایسته است به‌طور انتقادی تصحیح شود و متن پیراسته آن در دسترس پژوهشگران و علاقه‌مندان ادب دیرینه‌سال فارسی قرار گیرد.

واژه‌های کلیدی

نقد؛ تصحیح؛ روش تصحیح؛ تذکره شعاعیه؛ شعاع‌الملک

مقدمه

در دوره قاجار، تذکره‌های متعددی در شیراز نوشته شد که مشهورترین آنها عبارت است از: *مرآت‌الفصاحه*، *تذکره شعرای دارالعلم شیراز*، *مجمع‌الفصحا* و تذکره‌های چندگانه محمدحسین شعاع.

* دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه ولی عصر (عج)، رفسنجان، ایران mokhtar.komaily@gmail.com

محمدحسین شعاع (۱۲۵۰-۱۳۲۲ ش) ملقب به شعاع‌الملک، نویسنده و شاعر دوره قاجار است که از او چندین تذکره به یادگار مانده است: تذکره شکرستان پارس، تذکره شعاعیه و اشعه شعاعیه؛ به جز اینها، بنابر تحقیق عبدالرسول فروتن، شعاع تذکره‌های دیگری موسوم به «تذکره شعراء و رساله شعاعیه» به همراه ترجمه احوال و اشعار سه شاعر» نیز دارد (فروتن، ۱۳۹۲: ۶۸).

در میان تذکره‌های چاپ‌شده شعاع‌الملک، تذکره شعاعیه مهم‌ترین و مفصل‌ترین آنهاست؛ اشعه شعاعیه خلاصه‌ای از تذکره شعاعیه است و شکرستان پارس نیز ناقص است؛ زیرا فقط نیمه نخست آن باقی مانده و از نیمه دوم آن تا امروز نسخه‌ای به دست نیامده است؛ در همان نیمه نخست که عبدالرسول فروتن آن را به چاپ رساند، نام بسیاری از شاعران و نمونه اشعار آنها که در تذکره شعاعیه دیده می‌شود، نیامده است. تذکره شعاعیه دربردارنده شرح حال و منتخب اشعار صد و پنج نفر از شاعرانی است که مؤلف در فاصله زمانی ۱۳۲۰-۱۳۰۰ هجری آنها را دیده یا از زبانشان شعری شنیده است. این اثر از نظر زبانی، ادبی، تاریخی و اجتماعی اهمیت دارد.

اهمیت زبانی این تذکره در آن است که واژه‌های محلی شیرازی، در آن کمابیش بازتاب یافته است؛ واژه‌هایی مانند ملکی، بُلیت، پتی، کل فتی در ابیات زیر:

ملکی‌اش پاره شده از پس و پیش   بس که آن ماه لقا خوش روش است
(شعاع، ۱۳۸۰: ۱۱۴)

ملکی، به فتح اول و کسر دوم، پای‌افزاری مانند گیوه است که در کازرون و اصطهبانات و آباده ساخته و دوخته می‌شود (بهروزی، ۱۳۴۸: ۵۷۸).

پلید و احمق و بُله و بُلیت و کودن و خر   سفیه و عامی و اعمی و جاهل و نادان
(شعاع، ۱۳۸۰: ۹۰)

بُلیت که در نسخه چاپی تذکره شعاعیه، به اشتباه به صورت «پلشت» ضبط شده، به معنی آدم احمق و بی‌شعور است (بهروزی، ۱۳۴۸: ۷۶).

ای مه برون میا که سرمِن پتی شده   موی سرم چو موی رُم کل فتی شده
(شعاع، ۱۳۸۰: ۱۱۴)

این بیت که مطلع قطعه‌ای از خباز شیرازی است، در کتاب دانشمندان و سخن‌سرایان فارس از تذکره شعاعیه نقل شده است؛ مؤلف کتاب در پاورقی، معنی واژه‌های پتی، رُم و کل فتی را به ترتیب برهنه، موی ازار و کربلایی فتح‌الله، نام یکی از مجانین شیراز، ضبط کرده است (رکن‌زاده آدمیت، ۱۳۸۸، ج ۲: ۴۲۰). در نسخه چاپی تذکره «رم و کل فتی» به سبب رعایت نکات اخلاقی حذف و به جای آن سه نقطه گذاشته شده است.

سرایدار گُر باغچه دوید هراسان   ندا کشید که یاران برون جکید که خین شد
(شعاع، ۱۳۸۰: ۲۵۱)

خین در تداول اقوام گُر استان فارس، تلفظی از خون است و جکیدن به معنی «جستن» است.

لهجه شیرازی نیز در غزلی به مطلع زیر گوشنوازی می‌کند:

وه که از طلعت چون ماهِ یهودیِ پسر و   دل و دین برده ز من آن ز خدا بی‌خبر و
(همان: ۱۱۹)

به جز فواید زبانی، تذکره شعاعیه ارزش و اهمیت ادبی نیز دارد. ارزش ادبی تذکره شعاعیه آن است که مانند تذکره‌های از تذکره‌های فارسی، واسطه‌ای بین متون پیشاتذکره‌ای و متون تاریخ ادبیات فارسی است. جایگاه تذکره‌ها در سیری که به نوشتن تاریخ ادبیات فارسی می‌انجامد، در تمثیلی که سید مهدی زرقانی آورده در جایگاه و نقش پدری است. نوشتارهای پیشاتذکره‌ای نقش جدّ و تاریخ ادبیات‌ها نقش فرزند دارند (رک: زرقانی، ۱۳۸۸: ۵۱)؛ بنابراین در نگارش تاریخ کامل و جامع ادبیات فارسی که هم شرح حال شاعران بزرگ و جریان‌ساز - به تعبیر زرقانی، شاعران قلّه نشین - و هم ترجمه و نمونه اشعار شاعران طراز دوم و سوم یا شاعران کوهپایه‌ها و دامنه‌ها را در بر می‌گیرد، تذکره شعاعیه نقش نسبتاً مهمی را بر عهده دارد.

در تذکره شعاعیه که تذکره‌ای محلی و عصری است، شرح حال و نمونه اشعار گویندگانی دیده می‌شود که در جایی دیگر ضبط نشده است؛ چنان‌که مصحح این تذکره می‌نویسد: «شعاع شرح حال و نمونه آثار جمعی را در کتاب ارجمند خود آورده که نام آنان را تنها در این تذکره می‌بینیم و در دیگر نوشته‌های بازمانده دیگران هیچ یادی از آنان نشده است» (شعاع، ۱۳۸۰: ۸).

افزون بر این، درباره شاعرانی که ترجمه و نمونه شعرشان بین این تذکره و تذکره‌های دیگر مشترک است، طول و تفصیلی که در تذکره شعاعیه است، در تذکره‌های دیگر نیست و این باعث شده است تذکره شعاعیه به مثابه تذکره مرجع درآید؛ مثلاً شرح حال و نمونه شعر صفای شیرازی در *مرآت‌الفصاحه*، تذکره شعرای دارالعلم شیراز، آثار عجم و تذکره شعاعیه آمده است. در *مرآت‌الفصاحه* فقط نیم‌سطر در شرح حال او آمده است: «اسمش میرزا علی اکبر و شغلش صحافی می‌باشد» (داور، ۱۳۷۱: ۳۵۵) و تنها یک غزل پنج بیتی از اشعارش انتخاب و نقل شده است. در تذکره شعرای دارالعلم نیز ترجمه و نمونه شعر صفا در یک سطر و سه بیت خلاصه شده است (فرصت‌الدوله، ۱۳۷۵: ۲۲۱). در آثار عجم شرح حال و نمونه شعر این شاعر در دو سطر و در دو بیت آمده است (رک: همان، ۱۳۷۷: ۵۶۱)؛ اما در تذکره شعاعیه افزون بر مطالب تذکره‌های نامبرده، به هجوهای میان صفا و محمدابراهیم زردوز، اشاره و چهار غزل و دو رباعی از صفا نقل شده است. این طول و تفصیل باعث شده است در تذکره‌های بعدی، به تذکره شعاعیه ارجاع داده شود؛ چنان‌که در کتاب *دانشمندان و سخن‌سرایان فارس* (رکن‌زاده آدمیت، ۱۳۳۹، ج ۳: ۴۵۷) در شرح حال و نمونه اشعار صفا، مطالب و نمونه اشعار تذکره شعاعیه نقل شده است.

از دیگر فواید ادبی تذکره شعاعیه، نقدهای کلی مؤلف بر شعر بعضی از شاعران است که چه‌بسا در بررسی روند و کیفیت نقد ادبی در شیراز در دوره قاجار مفید خواهد بود؛ مثلاً مؤلف تذکره در نقد شعر خائف می‌نویسد: «شعرش نه‌چندان خوب است و نه به‌غایت بد، نه پیش‌خواص قبول و نه نزد عوام رد» (شعاع، ۱۳۸۰: ۱۱۲).

مثال دیگر، شرح حال رضوانی شیرازی است که مؤلف تذکره در ترجمه او می‌نویسد: «... گروهی در شعر ساروقش خوانند و جماعتی طبعش را روشن‌تر از صبح صادق خوانند»؛ سپس سه بیت از غزلی به مطلع:

روزه‌دار استم و افطارم از آن لعل لب است   زانکه افطار رطب در رمضان مستحب است

از او نقل می‌کند (همان: ۱۹۹) که گویا از این شاعر نیست و گوینده آن شاطر عباس صبحی است که بیت مطلع در دیوانش به صورت زیر آمده است:

روزه دارم من و افطارم از آن لعل لب است   آری افطار رطب در رمضان مستحب است

(صبحی قمی، ۱۳۶۸: ۴۹)

در هر دو دست‌نویس تذکره به‌جای لعل لب، شاهد لب ضبط شده است که مناسب‌تر می‌نماید. نقدهای شعاع‌الملک بر شعر بعضی از شاعران فارس در دوره قاجار و همچنین نوع‌گزینش‌های او از اشعار شاعران این دوره، نشان‌دهنده ذوق زیبایی‌شناسی حاکم بر این دوره است. فتوحی در حکمی کلی می‌نویسد: «قضاوت و داوری معاصران درباره همدیگر و نوع‌گزینش هر دوره، می‌تواند نماینده مقبولیت هنرمندان و آثارشان ... و بازتابی از روح عصر و ذوق زیبایی‌شناسی آن دوره باشد» (فتوحی، ۱۳۸۷: ۱۸۵).

به‌جز فواید زبانی و ادبی، از چشم‌انداز تاریخی و اجتماعی نیز این تذکره خالی از فواید نیست. هجویات درخور توجه این کتاب نشان‌دهنده اوضاع اجتماعی شیراز عصر قاجاری است که در قسمت تصحیح اخلاقی این جستار به‌اختصار بدان می‌پردازیم.

تذکره شعاعیه تا امروز فقط یک‌بار به چاپ رسیده است. محمود طاووسی این اثر را در سال ۱۳۸۰ تصحیح و بنیاد فارس‌شناسی آن را منتشر کرد. متن مصحح کاووسی به لغزش‌ها و کاستی‌های بسیاری آلوده شده است. با وجود این، متأسفانه هیچ‌گونه نقدی بر این تذکره ارجمند نگاشته نشده است. این اثر محل مراجعه پاره‌ای از محققان ادبی، اجتماعی و تاریخی خواهد بود و به همین سبب چاپ متن مصحح و منقح آن ضروری است. این بایستگی نگارنده را برانگیخت که ذیل عنوان‌های «لغزش‌های روش‌شناختی»، «تصحیح اخلاقی» و «بدخوانی مصحح» برخی از لغزش‌های چاپ نخست این کتاب را نشان دهد؛ به این امید که چاپ دوم آن پیراسته و منقح باشد. البته قبل از هرچیز بایسته است از هنرهای این تصحیح نیز سخن گفته شود. مصحح محترم در پایان ترجمه و نمونه اشعار از هر شاعری، بخشی با عنوان «منابع و مأخذ» افزوده که راهنمای ارزنده‌ای برای پژوهندگان تاریخ ادبی فارس و ادبیات فارسی است. نیز مصحح در مواردی، تصحیح قیاسی کرده است که با ضبط نسخه کتابخانه ملک یکسان است؛ مانند این بیت:

بهای بوسه‌ات جان است و از ما نقد خواهی مگر جان را به پیش دل در این سودا خجل خواهی

(شعاع، ۱۳۸۰: ۴۸)

که در دست‌نویس دانشکده ادبیات، به‌جای «بهای بوسه‌ات جان است»، «بهای بوسه‌ات آب حیات است» آمده است؛ اما مصحح با تصحیح قیاسی، آن را به‌صورتی درآورده است که در نسخه چاپی دیده می‌شود و تصحیح او درست و مطابق با ضبط نسخه کتابخانه ملک است. نمونه دیگر از تصحیحات قیاسی مصحح تصحیح «نه زخم» به «بزنم» در بیت زیر است:

مرا که دستخوش نفس و پای بست تنم روا نباشد اگر لاف معرفت بزنم

(شعاع، ۱۳۸۰: ۱۹۶)

تصحیح قیاسی مصحح، مطابق با ضبط نسخه کتابخانه ملک است. این بیت که مطلع غزلی است، در تذکره شکرستان پارس نیز نقل شده است. ضبط تذکره شکرستان نیز «بزنم» است (همان، ۱۳۹۴: ۷۴۷).

پیشینه پژوهش

تا امروز هیچ نقد و بررسی مستقلی درباره تصحیح تذکره شعاعیه نوشته نشده است؛ اما بخشی از یک مقاله به‌اختصار به یکی از لغزش‌های مصحح اختصاص یافته است. عبدالرسول فروتن، مصحح تذکره شکرستان پارس، مقاله‌ای با عنوان «نقد چاپ چند تذکره» دارد که در بخشی از آن به نقد تصحیح تذکره شعاعیه پرداخته است. او در این مقاله، این سخن محمود طاووسی را که «شعاع شیرازی به‌جز دیوان شعر، سه کتاب نیز فراهم آورده که هر سه تذکره

می‌باشد، نخستین آنها تذکره شکرستان فارس است ... دوم تذکره اشعه شعاعیه می‌باشد ... سوم تذکره شعاعیه» به نقد می‌کشد و می‌نویسد: «از وی [محمدحسین شعاع] تاکنون هشت اثر شناسایی شده، آن چهار کتابی که دکتر طاووسی و همچنین دیگر محققان ... بدان اشاره نکرده‌اند، عبارتند از: *جنگ شعاع*، *تذکره شعرا*، *حال و مقال شعاع الملک* یا *سرگذشت‌نامه*، *رساله شعاعیه*» (فروتن، ۱۳۹۲: ۶۷).

فروتن در ادامه مقاله خود به این نکته می‌پردازد که در رسم‌الخط قدیم «به‌جای «ه‌ای» از همزه ابتر بر روی هاء (ه^ء) استفاده می‌شده است و دکتر طاووسی در متن تذکره شعاعیه هرگاه بدین موارد رسیده، «ای» را در میان قلاب گذاشته است (مثلاً در ص ۲۳ و ۷۳)؛ از آنجاکه علامت قلاب در تصحیح آنگاه به کار می‌رود که مصحح کلمه‌ای یا حرفی به متن اصلی الحاق کند، باز هم در این زمینه اشکال وارد است و نیازی به این قلاب دیده نمی‌شود؛ می‌توان آن را در بخش رسم‌الخط نسخه به‌صورت کلی بیان کرد (همان).

روش پژوهش

روش تحقیق در این مقاله، کتابخانه‌ای و سندپژوهی است. برای یافتن غلط‌های راه‌یافته به متن چاپی، متن چاپی با هر دو دست‌نویس این اثر مقابله شد و با توجه به عبارت، صورت درست ارائه شد؛ برای نمونه تصاویر صفاتی از دست‌نویس متعلق به کتابخانه ملی ملک تهران که در تصحیح تنهاچاپ تذکره شعاعیه از آن غفلت شده، در پایان مقاله آمده است (رک: تصاویر ۱، ۲، ۳، ۴).

غزش‌های روش‌شناختی

از تذکره شعاعیه که در پانزدهم محرم ۱۳۲۱ هجری تألیف شده، دو دست‌نویس باقی مانده است؛ یکی از این دو دست‌نویس با شماره ۳۸۳۹ در کتابخانه ملک تهران نگهداری می‌شود و مشخصات آن در فهرست نسخه‌های خطی این کتابخانه آمده است (رک: افشار، ۱۳۵۴، ج ۲: ۱۲۱). این نسخه فقط یک سال پس از تألیف، در چهاردهم ربیع‌الاول ۱۳۲۲ به دست کاتبی که نامش در ترقیمه نیامده، کتابت شده است. دست‌نویس دیگر به شماره ۳۰۵ متعلق به دانشکده ادبیات دانشگاه تهران است و مشخصات آن در نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده ادبیات، مجموعه وقفی علی‌اصغر حکمت آمده است (رک: دانش‌پژوه، ۱۳۴۱، ج ۲: ۷۱). این نسخه را محمدحسن، متخلص به دبیر، در پانزدهم جمادی‌الثانی ۱۳۳۰ هجری استنساخ کرده است.

قاعده کلی و عمومی در فن تصحیح انتقادی متون آن است که در صورت نبود دست‌نویس مؤلف، از میان نسخ خطی، دیرینه‌ترین و صحیح‌ترین آنها را اساس قرار می‌دهند و دست‌نویس‌های معتبر دیگر را با آن مقابله و اختلاف ضبطها را یادداشت می‌کنند.

مصحح تذکره شعاعیه برخلاف این قاعده و اصل کلی، در تصحیح خود اصلاً از نسخه کتابخانه ملک (اقدام نسخ) استفاده نکرده است؛ درحالی‌که این نسخه از جنبه‌های متعددی بر نسخه دانشکده برتری دارد.

نسخه کتابخانه ملک افزون‌بر دیرینگی و اقدم‌بودنش، با نسخه‌ای که از روی آن استنساخ شده، مقابله و افتادگی‌ها در حاشیه یادداشت شده است. امتیاز دیگر این نسخه مشکول‌شدن الفاظ در مواردی است که احتمال بدخوانی آنها وجود دارد.

بدین سبب در تصحیح این اثر بایسته است که نسخه ملک اساس قرار گیرد و یا دست‌کم در تصحیح از آن استفاده شود.

مصحح درباره اعتماد خود به نسخه دانشکده ادبیات که مؤخر است و دخالت‌ندادن نسخه کتابخانه ملک که مقدم

است، می‌نویسد: «این نسخه [نسخه دانشکده ادبیات] تا آخرین روزهای مؤلف در اختیار خودش بوده و مطمئن‌ترین نسخه موجود می‌باشد» (شعاع، ۱۳۸۰: ۲۲). او درباره شیوه کار خود چنین توضیح می‌دهد: «نسخه کتابت‌شده مورخ ۱۳۳۰ هـ ق که تا پایان زندگی در اختیار مؤلف بوده را ملاک کار قرار دادم و از نسخه کتابخانه ملک به سبب کمبودهایی که داشت به کلی صرف‌نظر نمودم» (همان: ۲۳).

به نظر نگارنده، شعاع دست‌نویس دانشکده ادبیات را که صفحه پایانی آن مزین به نقش مهر شعاع است و به گفته مصحح تا آخرین روزهای زندگی در اختیار شعاع بوده، اصلاً مطالعه نکرده است؛ به این دلیل که در بخش «خاتمه در ذکر احوال مؤلف» غلط‌های مسلم بسیاری دیده می‌شود؛ این بخش شامل ترجمه مؤلف، محمدحسین شعاع، و گزیده‌ای از اشعار اوست. اگر شعاع این دست‌نویس را به مطالعه خود درآورده بود، دست‌کم غلط‌های اشعار خود را اصلاح و در هامش صفحات و یا فراز واژه‌های متن یادداشت می‌کرد. مقابله اشعار شعاع در دست‌نویس دانشکده ادبیات با همین اشعار در نسخه خطی کتابخانه ملک قاطعانه حکم می‌کند که ضبط‌های دست‌نویس کتابخانه ملک در موارد بسیار، درست و ضبط‌های دست‌نویس دانشکده ادبیات و صورت چاپی غلط مسلم است. در ادامه برای نمونه ابیاتی از مؤلف تذکره که در دست‌نویس دانشکده ادبیات و نسخه چاپی به صورت غلط کتابت و چاپ شده است، براساس دست‌نویس کتابخانه ملک تصحیح می‌شود.

تصحیح ابیاتی از مؤلف براساس نسخه کتابخانه ملک

غیر آن کاو که خود از فرط جلادت سخنش
چاشنی بخش شکر، طعم‌ربای رطب است
(شعاع، ۱۳۸۰: ۵۴۴)

جلادت، ضبط دست‌نویس دانشکده (ص ۷۲۳) غلط مسلم است و صورت صحیح آن مطابق با ضبط نسخه کتابخانه ملک (ص ۵۲۴)، «حلاوت» است.

بلبل به خوش‌نوایی از آن شد ثمر که عید
از گلشن فصاحت تو یک گل از هزار
(شعاع، ۱۳۸۰: ۵۴۹)

ثمر که به همین صورت در دست‌نویس دانشکده (ص ۷۳۲) آمده، غلط املائی و صورت درست آن مطابق با ضبط دست‌نویس کتابخانه ملک (ص ۵۳۲) «سمر» است. ضبط «عید» در این بیت، غلط چاپی یا نتیجه بدخوانی مصحح است؛ در هر حال، صورت درست و بیت مطابق با نسخه کتابخانه ملک چنین است:

بلبل به خوش‌نوایی از آن شد سمر که چید
نثره کمر به نثرنویسی تو بدید
از گلشن فصاحت تو یک گل از هزار
کت از سپهر گوهر پروین کند نثار
(شعاع، ۱۳۸۰: ۵۴۹)

کمر که در نسخه دانشکده (ص ۷۳۲) آمده، خطای کاتب است و صورت درست آن، مطابق با ضبط کتابخانه ملک (ص ۵۳۲) «مگر» است.

نه یافت عنصری آن فر ز دولت محمود
که دیگران شدش از سیم و ظرف خوان از زر
(شعاع، ۱۳۸۰: ۵۵۲)

ضبط «دیگران» که در نسخه دانشکده آمده، بی‌تردید غلط است و صورت درست آن مطابق با ضبط نسخه کتابخانه

ملک (ص ۵۳۶) «دیگدان» است. خاقانی در قطعه‌ای می‌گوید:

شَنیدم که از نقره زد دیگدان   ز زر ساخت آلاتِ خوانِ عنصری

(خاقانی، ۱۳۵۷: ۹۲۶)

سه چامه تا به کنون در ثیابِ بسرودم   که هر یکی است پسندیده‌تر ز عقد گهر

(شعاع، ۱۳۸۰: ۵۵۲)

ضبط «ثیاب» در نسخه دانشکده ادبیات (ص ۷۳۷) و به تبع آن در چاپ تذکره شعاعیه غلط مسلم است و صورت درست آن، چنان‌که در دست‌نویس کتابخانه ملک (ص ۵۳۶) آمده، «ثنات» است.

همیشه تا به فلک از شعاع شمس شود   ز قرب و بعد قمر گه ثمین و گه لاغر

(شعاع، ۱۳۸۰: ۵۵۲)

ثمین، ضبط دست‌نویس دانشکده (ص ۷۳۷)، غلط مسلم املائی و صورت صحیح آن مطابق با ضبط نسخه کتابخانه ملک (ص ۵۳۶) «سمین» است.

من سلیمان سنج اسم، آنان اهرمن   اهرمن را از سلیمان چاره نبود جز فرار

(شعاع، ۱۳۸۰: ۵۵۵)

از بیت بالا معنایی به دست نمی‌آید و ناموزون است. صورت درست و معنی‌دار بیت، چنان‌که در دست‌نویس کتابخانه ملک تهران (ص ۵۳۸) ضبط شده، چنین است:

من سلیمان سخن سنج استم آنان اهرمن   اهرمن را از سلیمان چاره نبود جز فرار

تمام را فلک از گردشی ز دستم برد   بدون شانه که از پا فتاده گشتم زار

(شعاع، ۱۳۸۰: ۵۵۵)

«بدون شانه» که ضبط نسخه دانشکده (ص ۷۴۲) و نسخه چاپی است، غلط و صورت درست آن مطابق با نسخه کتابخانه ملک (ص ۵۳۹) «بدان مثابه» است.

مرا که خار بدی رشک روضه مینو   ز فرط روح و صفا و روانی انهار

(شعاع، ۱۳۸۰: ۵۵۵)

ضبط «خار» که در دست‌نویس دانشکده (ص ۷۴۲) آمده، غلط مسلم است و صورت درست آن، مطابق با نسخه کتابخانه ملک (ص ۵۳۹)، «خانه» است. ابیات قبل و بعد بیت نیز ضبط «خانه» را تأیید می‌کند:

برون ز خانه موروثی‌ام نمود و فکند   به پشت خانه غیرم به هر زمان سر و کار

فتاده‌ام به یکی خانه‌ای که در تنگی   دو مور با هم نتوان در او نمود گذار

خود مال الثریا و الثری گفت   به گوش هوش من از روزن دل

(شعاع، ۱۳۸۰: ۵۶۰)

مال الثریا که در نسخه دانشکده (ص ۷۵۲) آمده، غلط مسلم است. صورت درست آن، چنان‌که در نسخه کتابخانه ملک (ص ۵۴۹) می‌بینیم، «ما للثریا» است. این ضرب‌المثل را در زبان عربی هنگامی به کار می‌برند که بخواهند بگویند بین دو چیز نسبتی نیست؛ مثلاً ما للتراب و رب الارباب یعنی چه نسبت خاک را با عالم پاک؛ بنابراین ما للثریا و الثری

یعنی چه نسبتی میان آسمان و خاک (زمین) است. در زبان فارسی برای بیان چنین مفهومی از ضرب‌المثل‌های متعددی استفاده می‌شود؛ مانند:

میان ماه من تا ماه گردون تفاوت از زمین تا آسمان است
 خال مه‌رویان سیاه و دانه فلفل سیاه هر دو جانسوزند اما این کجا و آن کجا
 (رک: دهخدا، ۱۳۸۶، ج ۳: ۱۳۹۱)
 عدم کی راه یابد اندر این باب چه نسبت خاک را با رب ارباب
 (رک: همان، ج ۲: ۶۸۲)
 پی تنبیه خلق از باختر شد سوی خاور چو اعشی سوی باحل
 (شعاع، ۱۳۸۰: ۵۶۰)

باحل که در نسخه دانشکده (ص ۷۵۲) آمده، غلط و شکل صحیح آن مطابق با دست‌نویس کتابخانه ملک (ص ۵۴۹)، «باهل» است.

دوش در خواب دیدم مهی از گوشه چرخ سر زده سوی من از مهر بد او را تقلیل
 (شعاع، ۱۳۸۰: ۵۶۲)

مصراع دوم که به همین صورت در نسخه دانشکده (ص ۷۵۶) آمده محصول غلط‌خوانی و غلط‌نویسی کاتب است و صورت درست آن، مطابق با ضبط دست‌نویس کتابخانه ملک (ص ۵۵۲) چنین است: «سر زد و سوی من از مهر بُد او را تقیل».

اگر به نام به کویش نشان همی جویی بدان که صاحب روی حسن حسین خان است
 (شعاع، ۱۳۸۰: ۶۱۵)

واژه‌های «به نام به کویش» که در دست‌نویس دانشکده (ص ۸۳۵) و به تبع آن در نسخه چاپی آمده، نتیجه غلط‌نویسی کاتب است و صورت بدون لغزش آن مطابق با دست‌نویس کتابخانه ملک (ص ۶۲۱) چنین است: «اگر ز نام نکویش نشان همی جویی».

پرتو علمش نتابد بر شعاع بخت گویی چون سحابش حامل است
 (شعاع، ۱۳۸۰: ۶۱۷)

ضبط «حامل» که در نسخه دانشکده (ص ۸۳۱) آمده، غلط مسلم و صورت درست آن، مطابق با ضبط نسخه کتابخانه ملک (ص ۶۲۴) «حایل» است.

مستان باده را به صبوچی زند صلاح این بانگ صبحدم که خروس سحر زند
 (شعاع، ۱۳۸۰: ۶۲۲)

واژه «صلاح» ضبط نسخه دانشکده (ص ۸۴۵)، نادرست و شکل درست آن، مطابق با ضبط کتابخانه ملک (ص ۶۲۸) «صلا» است.

رقیب کشت که گردد حجاب ما و نگار که نیست سد سکندر حجاب فیما بین
 (شعاع، ۱۳۸۰: ۶۲۸)

«کشت» که در نسخه دانشکده ادبیات (ص ۸۵۳) آمده، غلط است و صورت درست آن مطابق با ضبط دست‌نویس

کتابخانه ملک (ص ۶۳۶) «کیست» است.

اثر خراب کند آه در دل دلبر
اگر ز روی حقیقت بود اثر در آه
(شعاع، ۱۳۸۰: ۶۲۹)

«خراب کند» که در نسخه دانشکده (ص ۸۵۵) آمده غلط است و صورت درست آن مطابق با ضبط نسخه کتابخانه ملک (ص ۶۳۸) «چرا نکند» است.

گناه اگر نه نگاهی است در رخ خوبان
هزار بار بود بهتر از ثواب، گناه
(شعاع، ۱۳۸۰: ۶۲۹)

واژه «نه» که در نسخه دانشکده (ص ۸۵۵) آمده، غلط و صورت صحیح آن مطابق با ضبط دست‌نویس کتابخانه ملک (ص ۶۳۸) «به» است.

چه از رخسار آن یار پری‌وش
روانت تازه گشت و دیده روشن
(شعاع، ۱۳۸۰: ۶۳۴)

مصراع اول که به همین صورت در نسخه دانشکده (ص ۸۶۳) آمده، نادرست و صورت درست آن مطابق با دست‌نویس کتابخانه ملک (ص ۶۴۴) چنین است: «چو از رخسار آن یار پریون».

بیت بالا در قالب مثنوی ریخته شده و به سبب نبود قافیه در دو مصراع، ضبط دانشکده و نسخه چاپی غلط مسلم است. «ون» پسوند ماندگی است: «ون: پسوندی است دال بر شباهت و ماندگی» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل ون).

از شواهد و نمونه‌های بالا اثبات می‌شود که نسخه دانشکده ادبیات، که مؤخر است، به نظر و مطالعه و اصلاح مؤلف نرسیده است؛ گرچه نقش مهر او در صفحه پایانی نسخه دیده می‌شود؛ به جز اغلاطی که به اشعار مؤلف تذکره راه یافته است، در سراسر متن نیز کاتب (محمدحسن دبیر) بسیاری از واژه‌ها را بد خوانده و غلط نوشته است که با مراجعه و مقابله با نسخه کتابخانه ملک می‌توان به صورت درست و اصیل آنها دست یافت. غلط‌های نسخه دانشکده و به تبع آن نسخه چاپی بسیار است؛ به همین سبب فقط نمونه‌وار به تصحیح چند بیت بسنده می‌شود.

تصحیح ابیاتی از شاعران دیگر

چو خنفسای همی بر به دار خویش مناز
چو دیو پای همی بر لعاب خویش متن
(شعاع، ۱۳۸۰: ۲۶۸)

«به دار» که در نسخه دانشکده به صورت «بدار» کتابت شده (ص ۳۴۳) غلط است و صورت درست آن مطابق با ضبط کتابخانه ملک (ص ۱۸۷). «براز» است؛ به معنی فضله و غائط، پلیدی مردم، سرگین آدمی (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل براز).

بگردد گر هزاران قرن گردون
نیابد گر هزاران سال اختر
(شعاع، ۱۳۸۰: ۳۳۹)

ضبط «نیابد» که در نسخه دانشکده (ص ۴۴۰) دیده می‌شود، لغزش کاتب و مصحح است و درست آن مطابق با ضبط کتابخانه ملک (ص ۲۷۹) «بتابد» است.

بال هوی را ببندد از پر و آنگاه مرغ چنین را نه بال باید و نه پر
(شعاع، ۱۳۸۰: ۴۰۷)

از مصراع نخست معنایی حاصل نمی‌شود. در نسخه دانشکده (ص ۵۴۵)، این مصراع به صورت «بال هوی را ببندد از پر و آن گاه» کتابت شده که باز معنایی از آن به دست نمی‌آید. صورت درست این مصراع مطابق با نسخه کتابخانه ملک (ص ۳۷۰) چنین است: «بال هوی را ببند و از پر آن گاه». با این ضبط، بیت منظور ما با بیت پیش از خود ارتباط معنایی می‌یابد. شاعر در بیت قبل که مطلع قصیده‌ای است، می‌گوید:

مرغ هوی را مده زیاده ازین پر مرغ فزون دید پر، پرید فزون تر

معنی ابیات این است که مرغ هوس هرچه پر بیشتر داشته باشد، بیشتر و بالاتر می‌پرد؛ بنابراین برای در بند کردن این مرغ باید بالش را بست و از پرهایش کاست. مرغ هوس نباید بال و پر و قدرت پرواز داشته باشد.

ظل خدای ناصر دین شاه تاجدار لازال عن مقارننا ظله الظلیل
(شعاع، ۱۳۸۰: ۴۱۶)

«مقارننا»، ضبط دانشکده (ص ۵۵۷)، غلط است و صورت اصیل و درست آن مطابق با ضبط نسخه کتابخانه ملک (ص ۳۸۰) «مفارنا» است.

دلم را ناوک چشمی ز خوبان کارگر آمد که خود داری توان کردن دمی از اضطراب امشب
(شعاع، ۱۳۸۰: ۴۳۱)

صورت درست مصراع نخست، مطابق با ضبط دست‌نویس ملک (ص ۳۹۷) چنین است: «دلم را ناوک چشمش نه چونان کارگر آمد».

مضطرب نوح نئی، دیده تو کرده تجدید و فَا را لثور
(شعاع، ۱۳۸۰: ۴۵۵)

«وفا را لثور» که در نسخه دانشکده (ص ۶۱۱) و به تبع آن در نسخه چاپی آمده غلط و صورت درست آن «وَفَا را لثور» است که در دست‌نویس کتابخانه ملک (ص ۴۲۶) آمده است. «وَفَا را لثور» دو بار در قرآن آمده است؛ یکبار بخشی از آیه ۴۰ سوره هود و بار دیگر بخشی از آیه ۲۷ سوره مؤمنون است.

ای دارای جهان دانش و پیشش کز تو عقول فسرده را نظر آمد
(شعاع، ۱۳۸۰: ۴۷۵)

«نظر» ضبط دست‌نویس کتابخانه ملک (ص ۴۴۹) بر ضبط نسخه دانشکده (ص ۶۳۷) ترجیح دارد.

قطره را لطف او کند دجله پشه را عون او کند زنبال
(شعاع، ۱۳۸۰: ۵۰۶)

زنبال، ضبط نسخه دانشکده (ص ۶۷۰)، درست نیست و صورت درست آن مطابق با ضبط دست‌نویس کتابخانه ملک (ص ۴۷۸)، «ریبال» به معنی شیر بیشه است (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل ریبال).

ابر مردم ز جیب و دامن خویش ریخت الماس در دهاد و تلال
(شعاع، ۱۳۸۰: ۵۰۶)

«دهاد»، ضبط نسخه دانشکده (ص ۶۷۱)، لغزش کاتب است و صورت صحیحش مطابق با ضبط نسخه کتابخانه ملک (ص ۴۷۹) «وهاد» است به معنی زمین‌های پست و هموار (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل وهاد).

بازیافت ابیاتی که مصحح تصحیح قیاسی کرده است

مصحح در بعضی موارد که واژه‌ای در دست‌نویس ناخواناست یا وزن بیت درست نیست، تصحیح قیاسی کرده است. او با افزودن واژه‌هایی که در قلاب گذاشته و یادداشت‌هایی که در پاورقی صفحات آورده است، به این تصحیحات قیاسی اشاره کرده است. ظاهراً برخی از این نوع تصحیحات با استناد به دست‌نویس کتابخانه ملک درست نیست.

حُجَّتِ حَقِّ قَائِمِ دینِ خَلْقِ شَد   تَا کِه دُو ... (؟) تَوَلَّ کَنَد

(شعاع، ۱۳۸۰: ۲۰۳)

مصحح در پانویس می‌نویسد: [واژه مکتوب در محل نقطه‌چین] «خوانا نیست».

با مقابله این بیت با ضبط آن در دست‌نویس کتابخانه ملک (ص ۱۱۷) درمی‌یابیم که واژه ناخوانای نسخه دانشکده «گیتیش» است؛ بنابراین مصراع دوم چنین است: تا که دو گیتیش تولا کند.

سَرافیلِ صُور [را] اَگر نادمید   چَرا بَسته شَد مرغکان را دهن

(شعاع، ۱۳۸۰: ۵۷۲)

صورت درست مصراع نخست مطابق با نسخه کتابخانه ملک (ص ۵۶۶) چنین است: «سرافیل دی صور اگر نادمید».

پَسته و نَقَلتِ هَم اَر بَیاید، دَر دَم   نَقَل نِیوش و بَین لَب خندان

(شعاع، ۱۳۸۰: ۵۷۴)

ضبط دست‌نویس دانشکده «نقل نیوش» و «بین لب خندان» (ص ۷۷۵) است. مصحح محترم برای موزون‌کردن مصراع دوم، بین را به «بین» تصحیح قیاسی کرده که با این ضبط باز هم ناموزون است. صورت درست و موزون این مصراع مطابق با ضبط نسخه کتابخانه ملک (ص ۵۶۹) چنین است: «نقل کلامش نیوش و بین لب خندان».

بویِ یکی نَافه دَر، هَوا فزاید هَمی   رویِ یکی چَون ایاعِ غَصَه زدايد همی

(شعاع، ۱۳۸۰: ۵۸۱)

مصراع اول در نسخه دانشکده (ص ۷۸۶) چنین کتابت شده است: «بوی یکی نافه فزاید همی» که هم‌وزن با مصراع دوم نیست؛ از این رو مصحح برای هم‌وزن‌کردن دو مصراع، مصراع اول را به صورتی که در نسخه چاپی می‌بینیم، دگرگون کرده و در پانویس، نص نسخه دانشکده را آورده است و می‌نویسد: «وزن ظاهراً درست نبود و به شکل بالا تصحیح گردید». با مراجعه به دست‌نویس کتابخانه ملک (ص ۵۷۹) صورت اصیل مصراع را مشاهده می‌کنیم که چنین است: «بوی یکی در دماغ نافه فزاید همی».

بَد سَبیلِ کَریمِ خانِ وکیل   خَسرو عَادلِ خدایِ پَرسَت

(شعاع، ۱۳۸۰: ۵۹۹)

مصحح در پانویس می‌نویسد: «در متن با تکرار مصراع اول این بیت، بیتی دیگر آمده که مصراع دومش چنین است: «در جهان چون ندید جای نشست». با مقابله این بیت با صورت دست‌نویس کتابخانه ملک (ص ۶۰۱) درمی‌یابیم که

صورت اصیل و درست چنین بوده است:

از سرِ خونِ زندگی برخاست   در جهان چون ندید جای نشست
امشب‌ای دل همچنان چون اختران بیدار باش   تا سحرگه ناظر آن نرگس بیمار باش
(شعاع، ۱۳۸۰: ۶۲۴)

مصراع نخست در دست‌نویس دانشکده (ص ۸۴۸) به صورت «امشب ای دل همچو اختران بیدار باش» کتابت شده که بدون وزن است؛ از این رو مصحح برای موزون‌کردنش آن را به صورتی که در نسخه چاپی می‌بینیم، درآورده و در پانویس به این دگرگونی اشاره کرده است. رجوع به دست‌نویس کتابخانه ملک (ص ۶۳۲) صورت درست و اصیل مصراع را به دست می‌دهد: «امشب ای دل همچو چشم اختران بیدار باش».

ساغر دیدار تو [شد] آن رقیب   قسمت ما خون دل اندر ایام
(شعاع، ۱۳۸۰: ۶۲۴)

افزودن «شد» به مصراع اول ضرورت ندارد و صورت درست چنان‌که در هر دو دست‌نویس (کتابخانه ملک: ص ۶۳۲ و دانشکده ادبیات: ص ۸۴۸) می‌بینیم، بدون واژه «شد» است. «آن» در این بیت با کسره حرف نون قرائت می‌شود و معنای مالکیت می‌دهد. واژه قسمت در ابتدای مصراع دوم، این قرائت را تأیید می‌کند. معنی بین چنین است: ساغر دیدن تو قسمت رقیب و نگهبان شد؛ اما قسمت و بهره ما خون دل درون پیاله است.

تصحیح اخلاقی

منظور نگارنده از تصحیح اخلاقی این است که مصحح بر مبنا و مدار اخلاق، بعضی از واژه‌های رکیک در نسخه اساس را عمداً تغییر دهد و برخی از قطعات هجوآمیز را کاملاً حذف کند. مصحح تذکره شعاعیه بسیار به این نوع تصحیح دست یازیده است. او قطعات هجوآمیز بسیاری را حذف کرده است؛ بدون اینکه در مقدمه مصحح یا در پاورقی صفحات، به جز یک مورد (پاورقی ۲ ص ۴۴۷)، به حذف این زشت‌یادها اشارتی کرده باشد؛ برای نمونه عنوان و نشانی دو قطعه محذوف چنین است: «فی القدرح پسر میرزا رحیم رحیم» (نسخه کتابخانه ملک: ص ۶۱۴؛ نسخه دانشکده: ص ۸۲۰)؛ «در هجو گوید» (نسخه کتابخانه ملک: ص ۳۵۸؛ نسخه دانشکده: ص ۵۳۲). شیوه مصحح در برابر واژه‌های رکیک تغییر یافته، یکسان و یکدست نیست. گاهی بی هیچ نشانه و یادآوری، واژه را تغییر می‌دهد؛ مانند تغییر واژه دال بر عضو تناسلی مرد به «جان» در بیت زیر که از ابیات قطعه‌ای در هجو معشوق مسیح نام است:

جانِ دل‌مردۀ ما را حرکت داد ز جا   الله که مسیحیای زمان است مسیح
(شعاع، ۱۳۸۰: ۵۲۰)

گاهی در مقابل واژه رکیک تغییر یافته، نشانه تعجب می‌نهد؛ مانند:

ای لپ! دلبر من سیم خامی یا حریری   قرص ماه چارده یا جرم خورشید منیری
(همان: ۵۱۱)

در هر دو دست‌نویس، به جای «لپ!»، «سرین» آمده است. بیت به‌صورتی که در نسخه چاپی آمده است، موزون نیست و اگر به‌جای «ای لپ!»، «ای لپان» می‌نهاد، مشکل وزن برطرف می‌شد. به‌هرحال، خواننده معنی بیت را به‌صورتی که در نسخه چاپی آمده است، نمی‌فهمد و از خود می‌پرسد چه تناسبی میان لپ و قرص ماه چهارده یا جرم خورشید منیر هست.

در برخورد با قطعاتِ رکیک، صاحبان تذکره رفتارهای متفاوتی داشته‌اند. بعضی مانند صاحب تذکره الشعراء به‌روشنی از ضبط‌نکردن هجویات در تذکره خود سخن می‌رانند: «... ایراد این هجویات مناسب این کتاب نیامد» (دولت‌شاه سمرقندی، ۱۳۸۲: ۱۱۵) و «هزیلیات و مطایبات ... و ایراد این نوع کلام در این کتاب پسندیده نیامد» (همان: ۲۸۹). البته در تذکره الشعراء هجویاتی ضبط شده است (رک: همان: ۲۸۹ و ۱۱۵).

برخی دیگر مانند شعاع، صاحب تذکره منظور ما، چنین قطعاتی را گزینش و نقل می‌کنند؛ او می‌گوید: «از آنچه این بنده شنیده مر این اشعار را پسندیده و برگزیده‌ام» (شعاع: ۱۳۸۰: ۳۹). وی مشتاق نقل قطعات هجوآمیز است؛ چنان‌که در پایان تذکره که به شرح حال و نقل نمونه‌هایی از شعر خود اختصاص دارد و نیز در هنگام نقل نمونه‌هایی از شعر دیگران مانند اشعار فرصت‌الدوله، از گزینش هجویه‌های سرشار از واژه‌های رکیک و مستهجن ابایی ندارد. چنین گزینش‌هایی معنادار است و می‌تواند در نقد روان‌شناختی مؤلف مفید باشد.

از چشم‌انداز اجتماعی و تاریخی نیز بسامد بالای هجویات یک متن، حقایقی را آشکار می‌کند. بسامد بالای این گونه ادبی در یک جامعه و دوره تاریخی، تصویر جامعه‌ای است که زشت‌یاد در آن قباحات ندارد. زرین‌کوب درباره هزل و هجوهای دیوان‌های سوزنی و انوری می‌نویسد: «هزل و هجا که تقریباً اکثر دیوان سوزنی و قسمتی از اشعار انوری را آلوده است انحراف ذوقی ناروایی را نشان می‌دهد که اکثر مردم این دوره از فقیه و قاضی و طالب علم و ... بدان مبتلا داشته‌اند» (زرین‌کوب، ۱۳۷۵: ۲۶۱). فتوحی درباره این جنبه از تذکره‌ها می‌نویسد: «تذکره‌های عصری و محلی حاوی اطلاعات تاریخی و اجتماعی ارزنده‌ای درباره ... اوضاع و احوال تاریخی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی عصر خود هستند» (فتوحی، ۱۳۸۷: ۱۹۷)؛ بنابراین ضبط این نوع اشعار که جنبه‌هایی از فرهنگ جامعه و یا دوره تاریخی خاصی را آیینگی می‌کند، بدون فایده نیست و بایسته است مصحح به پیروی از نسخه اساس و دست‌نویس‌های معتبر به‌گونه‌ای درخور و مناسب، آنها را در نسخه تصحیح‌شده خود بیاورد.

تغییر و دگرگونی عنوان‌ها

تغییر و دگرگونی عنوان‌ها از دیگر لغزش‌های مصحح است. مصحح در ضبط عنوان‌ها، روش یکدستی ندارد. او گاهی عنوان‌ها را کوتاه‌تر می‌کند؛ مثلاً عنوان «در تعزیت شاه شهید سعید ناصرالدین‌شاه و تهنیت جلوس شهریار فلک فر مظفرالدین پادشاه» را که ضبط نسخه اساس مصحح است (دست‌نویس دانشکده ادبیات: ص ۴۳۶) به‌صورت «در تعزیت ناصرالدین‌شاه و تهنیت جلوس مظفرالدین شاه بر تخت» (شعاع، ۱۳۸۰: ۳۳۷) درمی‌آورد. ضبط این عنوان در دست‌نویس کتابخانه ملک (ص ۲۷۶) مانند ضبط نسخه دانشکده است؛ به‌جز اینکه عبارت دعایی «خَلدالله ملکه» در پایان اضافه شده است.

یکی دیگر از لغزش‌های مصحح تغییر واژه «صفت» به «توصیف» در پاره‌ای از عنوان‌هاست؛ مثلاً در «توصیف تمثال شعاع‌السلطنه» (شعاع، ۱۳۸۰: ۳۵۲) و «توصیف بهار و مدح شهریار تاجدار» (همان: ۴۰۶) در هر دو دست‌نویس به‌جای

واژه توصیف، واژه «صفت» آمده و البته همین ضبط درست است؛ زیرا در زبان عربی ماده «وصف» به باب تفعیل نرفته است (رک: فیروزآبادی، ۱۴۲۴: ۷۹۳ و ابن منظور، بی تا: ج ۱۵: ۳۱۵).

مؤلف تذکره شعاعیه در همه مواضع، مصدر «صفت» را به کار برده است (رک: شعاع، ۱۳۸۰: ۴۳۸، ۴۶۳، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۴۲، ۵۴۳ و ...) و این نشان می‌دهد که بر زبان عربی تسلط داشته است.

بدخوانی‌های مصحح

یکی از عواملی که باعث شده است برخی از ابیات در نسخه چاپی نامفهوم بنماید، بدخوانی واژه‌های بیت است. در اینجا برای نمونه ابیاتی نقل می‌شود که در آنها واژه‌هایی بد خوانده شده است.

ترا اگر نبود کلک دست میکائیل چرا ز برق جهان است خامهات ضامن
(شعاع، ۱۳۸۰: ۲۶۵)

«ز برق» غلط است و مطابق با هر دو دست‌نویس (دانشکده ادبیات: ۳۳۸ و کتابخانه ملک: ۱۸۳) صورت درست «به رزق» است. میکائیل فرشته روزی است.

تیر فنا بزن بر دیده عنا سیل جفا بکش در چشم انتظار
(شعاع، ۱۳۸۰: ۳۲۳)

گویا «سیل» غلط چاپی است و صورت درست آن مطابق با ضبط هر دو دست‌نویس (کتابخانه ملک: ۲۵۹ و دانشکده ادبیات: ۴۱۶) «میل» است.

نور تو جو خور تکیه آفاق گرفته بی آنکه به همره بیری خیل و حشم را
(شعاع، ۱۳۸۰: ۳۳۲)

«تکیه» درست نیست و صورت صحیح آن مطابق با هر دو دست‌نویس (کتابخانه ملک: ۲۶۹ و دانشکده ادبیات: ۴۲۸) «یک‌تنه» است.

یکی نشد که در این مدتیم به حب مراد مدار یک نفس این چرخ کجمدار کند
(شعاع، ۱۳۸۰: ۳۳۳)

«حب» غلط و صورت درست مطابق با ضبط هر دو دست‌نویس (کتابخانه ملک: ۲۷۱ و دانشکده ادبیات: ۴۳۱) «حسب» است.

بیضای لامعند نه صفرای فاقه اند زرد و سفید لیک نه سیم‌اند و نه زرنند
(شعاع، ۱۳۸۰: ۴۰۴)

در هر دو دست‌نویس موجود از تذکره شعاعیه، به جای «فاقه»، «فاقع» ضبط شده است؛ اما مصحح خلاف نص متن، فاقع را به «فاقه» دگرگون کرده و صورت اصیل فاقع را در پاورقی آورده است. فاقع واژه‌ای عربی است که در قرآن در آیه شریفه «قال انه يقول انها بقرة صفراء فاقع لونها تسر الناظرین» (بقره: ۶۹) آمده و معنی آن «سخت زرد، نیک زرد، زرد زرد و زرد رنگ است» (خسروانی شریعتی و همکاران، ۱۳۸۹، ج ۳: ۱۰۹۰). واژه‌های زرد و زر در مصراع دوم، ضبط «فاقع» را تأیید می‌کند.

برخی از آن گروه که با چهره‌های سرخ اکسیر قلب عالم و کبریت احمرند
(شعاع، ۱۳۸۰: ۴۰۵)

صورت درست که در هر دو دست‌نویس (کتابخانه ملک: ۳۶۷، دانشکده ادبیات: ۵۴۱) آمده، «برخی آن گروه» به معنی قربان و فدای آن گروه است. مصحح این ترکیب را به صورت برخی از آن گروه، دگرگون کرده و هیچ یادداشت یا پانوشتی برای آن نیاورده است.

شادا خاکی که این گل از گل او رُست خرم آبی که بنتش این اهر آمد
(شعاع، ۱۳۸۰: ۴۷۵)

«بنتش» درست نیست و صورت صحیح مطابق با هر دو دست‌نویس (دانشکده ادبیات: ۶۳۸، کتابخانه ملک: ۴۵۱) «بنتش» است. «نبت» به معنی گیاه، نبت (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل نبت) و «اهر» که در فرهنگ نفیسی با سکون و فتحه حرف هاء، ضبط شده به معنی «درخت زبان گنجشک» است (نفیسی، بی تا، ج ۱: ۴۶۳). شاعر می‌گوید: خوشا خاکی که این گل از آن روید و خرمآ آب و جویباری که گیاهش، درخت سرافرازی مانند درخت زبان گنجشک است.

نَجَا نَجَا به دودمان فریدون کایدون کردی ز کردشان به درآمد
(شعاع، ۱۳۸۰: ۴۷۵)

صورت درست، «بخاً بخاً» است؛ معنی «بخ» در لغت‌نامه چنین ضبط شده است: «اسم فعل است و هنگام مدح و خشنودی از چیزی به کار رود و برای مبالغه تکرار شود» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل بخ).

چه جای شحنه شهر و چه جای سطوت شاه که نیست ز آتش دوزخ جوییم هول و هرب
(شعاع، ۱۳۸۰: ۵۳۹)

در هر دو دست‌نویس (دانشکده ادبیات: ۷۱۷ و کتابخانه ملک: ۵۱۹) به جای «جوییم»، «جویم» آمده است؛ به معنی اندازه یک دانه جو و مقدار بسیار اندک و همین صورت اصیل و درست است. شاعر می‌گوید: از آتش دوزخ حتی به اندازه یک جو، ترس و واهمه ندارم، شحنه شهر و سطوت شاه که جای خود دارد؛ من از آنها هیچ نمی‌ترسم.

شیر ار نمود تیغ تو بیند به روز رزم ریزد ز بسیم پنجه و گیرد ره فرار
(شعاع، ۱۳۸۰: ۵۴۹)

«نمود» غلط است و صورت صحیح آن چنان که در دست‌نویس‌ها (کتابخانه ملک: ۵۳۲ و دانشکده ادبیات: ۷۳۳) مضبوط است؛ «به مور» است؛ معنی بیت: شیر اگر در روز رزم تیغ تو را در دست مور ببیند، از ترس پنجه‌هایش می‌ریزد و ره فرار در پیش می‌گیرد.

نتیجه‌گیری

تذکره شعاعیه اثر محمدحسین شعاع شیرازی یکی از مهم‌ترین تذکره‌های فارسی است که ترجمه و نمونه اشعار برخی از شاعران فارس در عهد قاجار را در بر دارد. این اثر تا امروز تنها یکبار در بنیاد فارس‌شناسی به چاپ رسیده است. در این تنها چاپ تذکره، لغزش‌ها و غلط‌های بسیار راه یافته است که عامل اصلی اش روش تصحیح است. محمود طاووسی، مصحح این اثر، از وجود دست‌کم دو دست‌نویس تذکره شعاعیه خبر داشته و آنها را در مقدمه کتاب معرفی

کرده است؛ اما از دست‌نویس متعلق به کتابخانه ملی ملک تهران که اقدام و اصحّ نسخ تذکره است، اصلاً در تصحیح خود بهره نبرده و به یک نسخه مغلوط و مؤخر بسنده کرده است. انتخاب این شیوه باعث شده است که بسیاری از ابیات متن مصحح، ناموزون و یا بی‌معنا به نظر رسد. نگارنده با مقابله متن مصحح با دست‌نویس کتابخانه ملی تهران به این نتیجه رسید که بسیاری از ضبط‌های دست‌نویس کتابخانه ملی، بدون هیچ تردیدی، اصیل و صحیح است. نشان‌دادن همه این یافته‌ها در یک مقاله نمی‌گنجد. افزون‌بر گزینش شیوه نادرست، بدخوانی‌های مصحح نیز باعث شده است که نسخه چاپی سرشار از غلط باشد. عامل دیگری که باعث شده است نسخه مصحح از اصل خود دور افتد، تصحیح اخلاقی است. مصحح محترم بدون هیچ اشاره‌ای در پانویس صفحات، بسیاری از واژه‌های رکیک را تغییر داده است. این دگرگونی عمده‌ی واژه‌ها باعث شده است که پیوند واژه‌ها در محور عمودی و افقی ابیات از بین برود و گاهی درک معنی و مفهوم بیت دشوار شود. البته باید گفت تصحیح نامبرده از محسناتی نیز برخوردار است که از جمله آنها افزوده‌های مصحح در پایان ترجمه و نمونه اشعار هر شاعری است. در این افزوده‌ها، منابعی برای آشنایی بیشتر خواننده با زندگی و شعر صاحب ترجمه معرفی می‌شود.

تذکره شعاعیه فواید زبانی و ادبی و اجتماعی به‌نسبت فراوانی دارد؛ به همین سبب بایسته است که متن آن به‌طور انتقادی تصحیح شود و در اختیار پژوهشگران و دوستان تاریخ ادبیات ایران و به‌ویژه محققان تاریخ ادبیات فارس قرار گیرد.

منابع

- ۱- قرآن مجید.
- ۲- ابن منظور (بی‌تا). *لسان العرب*، اعتنی بتصحیحها الامین محمد عبدالوهاب و محمدالصادق العبیدی، الجزء الخامس عشر، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- ۳- افشار، ایرج و دیگران (۱۳۵۴). *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ملک*، جلد دوم، تهران: دانشگاه تهران.
- ۴- بهروزی، علی‌نقی (۱۳۴۸). *واژه‌ها و مثل‌های شیرازی و کازرونی*، شیراز: اداره کل فرهنگ و هنر فارس.
- ۵- خاقانی، بدیل بن علی (۱۳۵۷). *دیوان*، با مقابله قدیم‌ترین نسخ و تصحیح و مقدمه و تعلیقات به کوشش دکتر ضیاءالدین سجادی، تهران: زوآر.
- ۶- خسروانی شریعتی، سید محمود و همکاران (۱۳۸۹). *فرهنگنامه قرآنی*، تهیه و تنظیم گروه فرهنگ و ادب بنیاد پژوهش‌های اسلامی، سید محمود خسروانی شریعتی، حسین ادیالباغ مقدم، سید حسن مدرسی، عباس هوتکانی، اصغر ارشاد سرابی با نظارت دکتر محمدجعفر یاحقی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی، چاپ سوم.
- ۷- دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۴۱). *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده ادبیات*، مجموعه وقفی جناب علی‌اصغر حکمت، تهران: دانشگاه تهران.
- ۸- داور، شیخ مفید (۱۳۷۱). *مرآت الفصاحه*، با تصحیح و تکمیل و افزوده‌های دکتر محمود طاووسی، شیراز: نوید شیراز.
- ۹- دولت‌شاه سمرقندی (۱۳۸۲). *تذکره الشعراء*، به اهتمام و تصحیح ادوارد براون، تهران: اساطیر.
- ۱۰- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۸۶). *امثال و حکم*، تهران: امیرکبیر، چاپ چهاردهم.

- ۱۱- ----- (۱۳۷۷). لغت‌نامه دهخدا، زیر نظر دکتر محمد معین و دکتر سید جعفر شهیدی، تهران: مؤسسه لغت‌نامه دهخدا.
- ۱۲- ----- (۱۳۸۶). امثال و حکم، تهران: امیرکبیر، چاپ چهاردهم.
- ۱۳- رکن‌زاده آدمیت، محمدحسین (۱۳۳۸). دانشمندان و سخن‌سرایان فارس، جلد دوم، تهران: کتاب‌فروشی‌های اسلامیة و خیام.
- ۱۴- ----- (۱۳۳۹). دانشمندان و سخن‌سرایان فارس، جلد سوم، تهران: کتاب‌فروشی‌های اسلامیة و خیام.
- ۱۵- زرقانی، سیدمهدی (۱۳۸۸). تاریخ ادبی ایران و قلمرو زبان فارسی، تهران: سخن.
- ۱۶- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۷۵). از گذشته ادبی ایران، تهران: انتشارات بین‌المللی الهدی.
- ۱۷- شعاع، محمدحسین (۱۳۸۰). تذکره شعاعیه، با تصحیح و تکمیل و افزوده‌های دکتر محمود طاووسی، شیراز: بنیاد فارس‌شناسی.
- ۱۸- ----- (۱۳۹۴). تذکره شکرستان فارس، مقدمه، تصحیح و تعلیقات عبدالرسول فروتن، قم: مجمع ذخائر اسلامی.
- ۱۹- ----- . تذکره شعاعیه، نسخه خطی متعلق به دانشکده ادبیات دانشگاه تهران به شماره ۳۰۵ محفوظ در کتابخانه و مرکز اسناد دانشگاه تهران.
- ۲۰- ----- . تذکره شعاعیه، نسخه خطی متعلق به کتابخانه ملی ملک تهران به شماره ۳۸۳۹.
- ۲۱- صبوحی قمی، شاطر عباس (۱۳۶۸). دیوان کامل اشعار شاطر عباس، به تحقیق و اهتمام حسن گل محمدی، تهران: مؤسسه انتشاراتی و آموزشی نسل دانش.
- ۲۲- فتوحی، محمود (۱۳۸۷). نظریه تاریخ ادبیات، تهران، سخن.
- ۲۳- فرصت‌الدوله، محمدنصیر (۱۳۷۵). شعرای دارالعلم شیراز، تصحیح و تحشیه دکتر منصور رستگار فسایی، شیراز: دانشگاه شیراز.
- ۲۴- ----- (۱۳۷۷). آثار عجم، تصحیح و تحشیه منصور رستگار فسایی، تهران: امیرکبیر.
- ۲۵- فروتن، عبدالرسول (۱۳۹۲). «نقدی بر چاپ چند تذکره»، کتاب ماه ادبیات، شماره ۷۲، ۶۱-۷۰.
- ۲۶- فیروزآبادی، محمد بن یعقوب (۱۴۲۴). القاموس المحيط، اعداد و تقدیم محمدعبدالرحمن المرعشلی، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- ۲۷- نفیسی، علی اکبر (بی‌تا). فرهنگ نفیسی، جلد نخست، تهران: کتابفروشی خیام.

تذکره شعاعیه

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَحْتَجِبُ بِشُعَاعِ نُورِهِ عَنِ نَوَاطِرِ الْأَنَامِ وَجَعَلَ قَوَامَ الْمَلِكِ
وَالْمَلَكُوتِ عَلَى أَمْنِ النِّظَامِ وَأَحْسَنِ الْأَنْتِظَامِ وَأَرْسَلَ سَيِّدَنَا وَنَبِيَّنَا
وَجِبِّيْنَا وَاعْتَمَادَنَا مُحَمَّدًا ابْنَ عَبْدِ اللَّهِ الْمُطَهَّرِ وَتَجَسَّرَ بِجَاهِلِيْنِ وَأُمَّةٍ
مُجْتَبِيَةٍ لِنَصْرِ الدِّينِ وَالذِّمَّةِ وَنَصِيرَ ذُرِّيَّةَ وَنَصِيرَهُ وَمُعْتَمِدَهُ عَلِيًّا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ
مُظَفَّرًا عَلَى أَنَّ كُنْيَتَهُ وَالْقَائِمِينَ وَالْمَارِقِينَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِمَا وَآلِهِمَا تَارَةً الْأَنْبَاءِ
وَالْأَشْعَارِ وَ**بَعْدَ** جَمِينٍ كَوَيْدٍ مُتَفَرِّقٍ بَحْرًا كَمَا كَذَبَتْ أُمَّةٌ الْإِبْرَاهِيمِ
مُحَمَّدِ بْنِ الْمُخَلَّصِ شُعَاعِ الشِّيرَازِيِّ كَرِيمِ عَهْدِ خَمْسَةِ مَمْدَكَ أَدَانَ سُلْطَنَتِ
وَزَمَانِ مَعْدَلَتِ شَاهِشَاهِ إِسْلَامِيَانِ بِنَاهِ سَائِدَةَ رَاقَتِ الْكَشْمِيرِ بِرَعِيَّتِ بِرُورِ
عَدَالِ خَيْرِ وَابْرَكْتِ دَرِيَادِلِ عَلِيْحَضْرَتِ قَدْرِ قَدْرَتِ اِقْدَسِ بَهَانُونِ السُّلْطَانِ بْنِ
السُّلْطَانِ بْنِ السُّلْطَانِ وَأَخْبَاقَانَ بْنِ أَخْبَاقَانَ بْنِ أَخْبَاقَانَ مَظْفَرَ الدِّينِ شَاهِ قَابَلَرِ
سَرْمُوكِ جَهَانْبَانَ مَظْفَرَ الدِّينِ شَاهِ كَرَمَنْدَهْ زُوشَاقَانَ أَوْسْتِ كِيَاوَسِ
أَبُو اللَّهِ

ابدان عیثه و اید جیشه و ایام صدارت و بهنگام وزارت دبیر اسطاطالین
 و وزیر ابوزر جهر ضمیر حضرت مستطاب اجل اشرف انجم اکرم میرزا علی اصغر خان
 آتابیک اعظم دام آقباله وزیر اجلاله **مولف** همین وزیر ابوزر جهر تدبیری
 که چهر ملک زرایش بود چوری عروس می باشد جمع فنون رو بر ترقی نموده
 و عرائس نفائس علوم برای طالبان هنر و راغبان سیر چهره کشاده چنانچه
 صدقین مدعا از احداث مدرسه نا پیدا و از تکمیل کارخانه جات بودید است
 ممالک ایران را رونقی تازه و نصاری بی اندازه است طباع عالی و سافل مل
 تحصیل اختراعات جدید و صناعات مفیده و اسلحه مختلفه و اسلحه ایست
 هر فردی از افراد اشوری عرب بر سر و جبهه و جدی سید و غالب نام از خوا
 و عوام پا از حقیقت نقصان بیرون گذاشته و سر با وج تکمیل برافراشته
 و از زاویه زلت دست کشیده و بصدر مصطفی عورت رسیده اند و بی بر
 بقدر دانش و اندانه پیش خویش تالیفات و تصنیفات عدیده در فنون
 و جدیده نموده اند و بره اصحاب شعر و ارباب ادب که در حالات شعری عجم و عرب
 تذکره با نگاشته و لوای شهرت افراشته اند الا اینکه عرض شخصی مانع از صحت
 بعضی از آنها بوده و از تحقیق حق غرض عین نموده اند این فقیر مسکین و حقیری باید
 و معین شمس بر او بر عزالت نشسته و در آمد و شد بر یکانه و خویش بسته درین
 خیال فادام کتبی در حالات معدودی از فضیلت و اعراضی معاصرین که از ابتدا

۱۳۲۰
 سنه هزار و سیصد تا کنون که امتداد تاریخ هجری نبوی هزار و سیصد و سیست
 رسیده و من بنده آنان را دیده ام یا از زبانان شعری شنیده و محدودی
 که معاشرت و مکاتبت داشته و دارند یا بتقریب قربان و حیثیت گذاشتن
 نام و نشان بنکارم و در تذکره روزگار بسایه کار گذارم و تفصیل حالات و تکمیل
 مقالات مضحای غایب و بلغای معاصر که از انامی فارسی فارسان توسن براعت را
 اسس اسناد در تذکره موسوم بشکرستان فارس که سابقا بفرمان نواب
 فلکینجا بقر کتاب شاهزاده علی نقی میرزا رکن الدوله دامت شوکت در فرمایند وانی
 پدر فردوس مفرایشان در شیراز ترتیب داده و با نام نیک در آن بودیعت نهاده ام
 مذکور و مستور است بر کس طالبی غیب باشد بدان نسخه نامدار که مشحون از انام
 شاهوار است رجوع نماید و در این تذکره بخلاف سایر توفیق مقصود ذکر حالات
 و شرح مقالات بطور واقعیت و تحقیقت است و شوب به تعلق و خوش آمدگونی
 و موسوم ساختم آن را تذکره شعاعیه و مرتب گردانیدم بترتیب حروف تہجی
 با مراعات حروف ثانی بلکه ثالث و شعرا نیک در این کتاب نام برده میشود
 در هر طرز مینویسند که مسقط الزمان است عنوان بنام بهمانجا نوشته خواهد شد
 اگر چه مدت عمر را ببلاد دیگر مهاجرت کرده باشند و نیز آنکه لقب بلقبی مستند خواهد
 بلقب مشهور تر باشند خواه بخلص اول غایت تخلص میشود بعد از لقب آنان که قبل
 تخلص کرده یا در شعر زحمت چندانی نبرده اند حرف اول ایشان بترتیب حروف تہجی
 منظور

۶۴۷

تاریخ اتمام تالیف این تذکره شعاعیه را جناب فصاحت
ادیب کامل ارباب فاضل دانشمند فرزانه مصوب کجایه میرزا تقی فرصت

بنام شعاعیه چشم دل خود روشن زانواریاض او کن خاطر خود گلشن

انحاء زو ابرین در آن همه چوستان انواع جواهرین در وی همه چون مخزن

از فکر شعاع است این تالیف شعاعیه آن شاعر عالی طبع و آن صاحب حسن

نظمش پرستش و ترشش به تشنگ طبعش همه مستولی فکرش همه سخن

نظمش بکده از دل چون مجده از ترشش بفروردجان چون مشعل از روغن

بر چاه که سر برزد از طبع سخن سخنش آمد سخن سخنان بر چاه اداسن

روقول بیخ او هر مد که حیران در نطق فصیح او هر ناطقه الکن

از رای زمین اوست این دفتر آنگاه در فکرستین اوست این تذکره سخن

تالیف شعاعیه آمد بسرو بگذشت نیمی ز نخستین ماهش عشرین از بهمن

کتاب علوم الساسی طالع است
جلتند چو از فرصت تاریخی ازین تالیف

بر تال جامع عکفش از شعاعیه کردیده جهان روشن

۱۳۲۱

نیمی ز نخستین ماه الی آخر این مصراع معنیش این است که اتمام تالیف با نوزدهم

ماه محرم و بیست و پنجم فروردین ماه جلالی است خمره مسترقه نیز حساب شده

تاریخ فراغ از کتابت این تذکره طیحه در روز چهاردهم شهر ربیع الاول ۱۳۲۱

تاریخ اتمام تالیف این تذکره شعاعیه را جناب فصاحت ادیب کامل ارباب فاضل دانشمند فرزانه مصوب کجایه میرزا تقی فرصت بنام شعاعیه چشم دل خود روشن زانواریاض او کن خاطر خود گلشن انحاء زو ابرین در آن همه چوستان انواع جواهرین در وی همه چون مخزن از فکر شعاع است این تالیف شعاعیه آن شاعر عالی طبع و آن صاحب حسن نظمش پرستش و ترشش به تشنگ طبعش همه مستولی فکرش همه سخن نظمش بکده از دل چون مجده از ترشش بفروردجان چون مشعل از روغن بر چاه که سر برزد از طبع سخن سخنش آمد سخن سخنان بر چاه اداسن روقول بیخ او هر مد که حیران در نطق فصیح او هر ناطقه الکن از رای زمین اوست این دفتر آنگاه در فکرستین اوست این تذکره سخن تالیف شعاعیه آمد بسرو بگذشت نیمی ز نخستین ماهش عشرین از بهمن کتاب علوم الساسی طالع است جلتند چو از فرصت تاریخی ازین تالیف بر تال جامع عکفش از شعاعیه کردیده جهان روشن

تصویر شماره ۴: صفحه پایانی دست‌نویس کتابخانه ملی ملک تهران

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی